

مركز جهانی علوم اسلامی
جمهوری اسلامی ایران - قم - ۱۳۵۸

مدرسه عالی فقه و معارف اسلامی

«تبيين توحيد ذاتی و صفاتی در کلام حضرت علی علیه السلام»

برای دریافت درجه کارشناسی ارشد

در رشته فقه و معارف اسلامی

نگارش: سید محمد رضا جعفری

استاد راهنما: حجة الاسلام و المسلمین محمد مهدی مهندسی

استاد مشاور: حجة الاسلام و المسلمین دکتر محمد جعفر حسینیان

تیر ماه ۱۳۸۵

کتابخانه جامع
شماره ثبت:
تاریخ ثبت:
اسلامی

کتابخانه جامع مرکز جهانی علوم اسلامی
شماره ثبت: ۹۳۰
تاریخ ثبت:

□ مسئولیت مطالب مندرج در این پایان نامه ، به عهده نویسنده می باشد.

□ هر گونه استفاده از این پایان نامه با ذکر منبع ، بلاشکال است و نشر آن

در داخل کشور منوط به اخذ مجوز از مرکز جهانی علوم اسلامی است.

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
الحمد لله رب العالمين
والصلاة والسلام على
سيدنا محمد وآله الطيبين
الطاهرين
اللهم صل على محمد
وآله الطيبين الطاهرين
اللهم صل على محمد
وآله الطيبين الطاهرين
اللهم صل على محمد
وآله الطيبين الطاهرين
اللهم صل على محمد
وآله الطيبين الطاهرين

تقدیر و سپاس

در پایان بر خود لازم می دانم از اساتید دانشمند محترم، دقیق النظر جناب آقای محمد مهدی مهندسی دامت ظلّه و آقای دکتر محمد جعفر حسینیان دامت ظلّه تشکر کنم که هر دو اساتید محترم با دیده لطف و صفا و دقت بر این تحقیق نگریسته اند و از نظرات صائب خود بهره مند کرده اند، کمال سپاس و احترام خود را ابراز می دارم. وجود مغتنم ایشان را ارج می نهم.

و همچنین جا دارد که از اساتیدی که در گروه فلسفه و کلام در مدرسه فقه و معارف می باشند و دوستان و همکارانی که در امور پایان نامه و شورای تحصیلات تکمیلی، برای تدوین این پایان نامه و تحقیق همکاری بنده را نموده و در نمونه خوانی و رفع پاره ای ابهامات سپاسگذارم. و برای همگان آرزوی سلامتی و توفیق دارم.

سید محمد رضا جعفری

تقديم به :

خاندان عصمت و طهارت عليهم السلام

علم و تقوى

امامت و ولايت

چهارده تن اهل بيت عليهم السلام

چکیده

در این رساله تبیین توحید ذاتی و صفاتی از کلام حضرت علی (ع) شده است و از کتب متعددی که کلام عرشی آن حضرت (ع) را دارد، نقل مطالب شده است. و با توجه به اهمیت موضوع توحید این رساله کلام عرشی حضرت امام علی (ع) را در خود جای داده است.

نوشتار حاضر کاوشی است پیرامون تبیین توحید ذاتی و صفاتی از کلام حضرت علی (ع) و حاوی مطالبی است که در چند فصل تنظیم شده است، در مباحث مقدماتی این رساله ضرورت، اهمیت، اهداف، نوع، جنبه جدید بودن، روش، فرضیه‌ها، و سؤالهای تحقیق بیان شده است

و پس از آن واژه توحید «احد» و «واحد» را از نظر لغوی و اصطلاحی مورد بررسی قرار گرفته است و علاوه بر آن در یک فصل مستقلاً بحث از توحید در کلام امیر المؤمنین تبیین شده که در این بخش از منابع مختلف مطالب جمع آوری شده است که همه آن موارد در خصوص تبیین توحید، و مراتب مختلف توحید می‌باشد.

و در ادامه بحث فصلی مستقل بنام توحید ذاتی که در آن فصل مسائل متفاوت مربوط به توحید ذاتی از کلام عرشی مولا علی (علیه السلام) ارائه شده است.

توحید ذاتی اولین قسم توحید نظری است که خود دارای دو بعد است:

۱) اعتقاد به بساطت ذات که گاه به آن «توحید احدی» گفته می‌شود؛

۲) اعتقاد به یکتایی ذات الهی و نفی شریک و همتا از او که گاه (توحید واحدی) خوانده می‌شود. با توجه به شیوع نسبی اعتقاد شرک آمیز به وجود دو یا چند خدا (مانند اعتقاد

به ثنویت و تثلیث) احادیث حضرت علی (علیه السلام) بر بعد دوم تاکید بیشتری دارد؛ هر چند از برخی روایات علی (علیه السلام) می‌توان اصل توحید احدی و بساطت را نیز استفاده کرد که در رساله ذکر کردیم.

مقصود از توحید ذاتی بساطت (مرکب نبودن) ذات الهی از یک سو و یکتایی (شریک نداشتن) آن از سوی دیگر است.

اصل توحید ذاتی، آن گونه که در قرآن و روایات پیشوایان دین بیان شده است بسیار عمیق و دارای لایه‌ها و بطون مختلفی است که اندیشمندان مسلمان تاکنون تنها به بخشی از آن راه یافته‌اند.

ترکیب سه گونه است:

الف) ترکیب عقلی؛ مانند ترکیب شیء از وجود و عدم و ترکیب از وجود و ماهیت و ترکیب از جنس و فصل.

ب) ترکیب خارجی؛ مانند جسم از ماده و صورت یا ترکیب شیء مادی از عناصر اولیه

ج) ترکیب مقداری؛ مانند ترکیب جسم از اجزای بالقوه مقداری

ذات خداوند از انحاء سه گانه ترکیب (عقلی، خارجی و مقداری) منزّه است و این مدعا را می‌توان با ادله گوناگون عقلی به اثبات رساند.

یکتایی و وحدانیت خداوند و نفی شریک برای او، از راه‌های مختلف عقلی قابل اثبات

است

وحدت خداوند از قبیل وحدت عددی نیست تا بتوان وجود یک یا چند خدای دیگر را ممکن دانست؛ بلکه وحدت او وحدتی حقیقی است و از این رو اصولاً تصور خدای دیگر، تصور امر محال و نامعقولی است.

قرآن کریم با عباراتی همچون «لیس کمثله شیء»^۱ و آیات سوره توحید بر بی همتایی ذات خداوند تاکید می‌کند. در نظر برخی مفسران، عبارت «قل هو الله احد» بر بساطت ذاتی و عبارت «و لم یکن له کفواً احد» بر نفی شریک و همتای خدا دلالت دارد.

امیر مؤمنان (علیه السلام) در پاسخ شخصی که درباره توحید پرسیده بود، وحدت عددی و وحدت نوعی را در مورد خداوند، نادرست شمرد و توحید ذاتی را، به معنای نفس تشبیه و مثل خدا و نیز نفی ترکیب خارجی، عقلی و وهمی از ذات الهی دانست.

پس از بررسی توحید ذاتی نوبت به بحث از توحید صفاتی می‌رسد.

همان گونه که در مباحث مربوط به توحید صفاتی خواهیم پرداخت، که ذات الهی به دلیل وجوب وجود، دارای همه اوصاف کمالی است و هر صفتی که از کمالات وجودی به شمار آید و فقدان آن مستلزم نقص و محدودیت باشد (مانند علم، قدرت، حیات و...) به کامل‌ترین وجه مکن و به صورت مطلق و نامحدود درباره خداوند صدق می‌کند حال این پرسش مطرح می‌شود که رابطه این اوصاف کمالی که ثبوتش برای خداوند انکار ناپذیر است، با ذات الهی چیست؟ آیا این اوصاف در وجود خارجی با ذات خداوند وحدت دارند، یا آن که هر کدام وجودی مستقل از ذات داشته بر آن عارض می‌گردد.

با توجه به آنچه گفته شد، می‌توان تصویر گویاتری از توحید صفاتی ارائه کرد بین ذات و صفات الهی و نیز بین صفات الهی با یکدیگر، تغایر مفهومی و وحدت خارجی برقرار است.

بنابراین، ذات الهی با اوصافی مانند علم و قدرت، تغایر مفهومی دارد؛ ولی در خارج همگی به وجودی واحد، که همان وجود مطلق غیر متناهی است، موجودند.

شایان ذکر است که بحث توحید صفاتی به آن دسته از اوصاف الهی اختصاص دارد که «اوصاف ذاتی» در مقابل «اوصاف فعلی» و «ثبوتی» در مقابل اوصاف سلبی هستند. بر این اساس، توحید صفاتی به سه اصل قابل تحویل است:

۱- ذات و اوصاف الهی، از نظر مفهوم، مغایرند.

۲- بین ذات و هر یک از اوصاف ذاتی الهی، وحدت و عینیت خارجی و وجودی برقرار است.

۳- بین هر یک از اوصاف ذاتی با سایر اوصاف ذاتی، وحدت و عینیت خارجی و وجودی برقرار است.

سعی شده است بحثی نسبتاً مستوفی در این رابطه انجام گیرد و در آخر رساله تحقیقی نتیجه و عذر تقصیر در رابطه با مباحث گذشته ذکر شده است.

فهرست مطالب

تقدیم
تقدیر و سپاس
چکیده
فهرست مطالب	1.....
مقدمه	1.....

فصل اول: التوحید

اهمیت علم توحید
۸
ضرورت تحقیق
۱۰
واژگان کلیدی
۱۰
نوع تحقیق
۱۰
جنبه جدید بودن و نوآوری تحقیق
۱۱
روش تحقیق
۱۱
فرضیه های تحقیق
۱۱
هدفها
۱۱
مسئله اصلی
۱۲
سؤالهای اصلی تحقیق
۱۲

روش و ابزار گردآوری اطلاعات : ۱۲

قلمرو تحقیق (زمانی، مکانی و موضوعی) ۱۲

فصل دوم: التوحید

معنای لغوی توحید ۱۴

معنای لغوی واحد ۱۵

وجه اول ۱۶

وجه دوم ۱۶

وجه سوم ۱۶

وجه چهارم ۱۶

وجه پنجم ۱۶

وجه ششم ۱۶

معنای لغوی احد ۱۷

وجه اول ۱۸

وجه دوم ۱۸

وجه سوم ۱۸

معنای اصطلاحی ۱۹

معنای توحید از کلام عرشی مولا علی (ع) ۲۰

توحید در کلام امیرالمومنین ۲۰

حضرت در خطبه ای که به نام خطبه توحیدیه مشهور است فرمود: ۲۶

همای بلند پرواز اندیشه ها به کنه ذاتش نرسد ۲۷

اشاره به بعض آیات ۳۲

۳۴	حضرت در ادامه می‌فرماید:
۳۵	توحید ذات و صفات خداوند
۳۶	در مرحله بعد می‌فرماید:
۴۲	توضیح
۴۳	حضرت در ادامه بیان عرشی می‌فرماید:
۴۴	هیچ چیز همانند او نیست
۴۷	وحدت خداوند، وحدت عددی نیست
۵۰	توحید و ابعاد آن
۵۱	۱. توحید در وجوب وجود
۵۱	۲. توحید در خالقیت
۵۱	۳. توحید در ربوبیت تکوینی
۵۱	۴. توحید در ربوبیت تشریحی
۵۱	۵. توحید در الوهیت
۵۲	۶. توحید در عبادت
۵۳	۷. توحید در استعانت
۵۳	۸. توحید در خشیت
۵۴	۹. توحید در رجا
۵۴	۱۰. توحید در محبت
۵۴	۱۱. توحید در وجود استقلالی
۵۵	توحید و نفی تشبیه
۶۴	عدم ادراک کنه الله تعالی در کلام حضرت علی (ع)
۶۹	حد نصاب توحید
۷۳	برهان صدیقین بر وجود خدا
۷۳	شواهد برهان صدیقین در کلام حضرت علی علیه السلام
۷۷	تبیین فلسفی برهان صدیقین

۷۸	دیدگاه ابن سینا.....
۸۰	دیدگاه صدرالمتأهلین :
۸۱	تقریر برهان
۸۱	الف (اصالت وجود و اعتباری بودن ماهیت :
۸۱	ب (تشکیک وجود :
۸۱	ج (بساطت وجود :
۸۱	د (ملاک نیاز معلول به علت :
۸۳	برهان علی بر وجود خدا
۸۳	برهان علی از دیدگاه امیرالمؤمنین علیه السلام
۸۴	تقریر و برهان علی
۸۵	۱ - تعریف مفهوم علت و معلول
۸۶	۲ - تعریف علت فاعلی
۸۷	۳. اصل علیت
۸۷	۴ - ملاک احتیاج معلول به علت :
۸۹	اثبات معلولیت عالم
۹۳	امتناع دور و تسلسل در علل
۹۵	محال بودن دور
۹۶	برهان علی
۹۹	چگونگی اسناد مانع تصمیم به خدا

فصل سوم: توحید ذاتی

۱۰۲	مراتب و درجات توحید
۱۰۲	توحید ذاتی
۱۰۴	توحید ذاتی در کلام مولا علی (ع)
۱۰۵	ادلة توحید ذاتی در نهج البلاغه

۱۰۸	ادله یگانگی ذات خداوند و توحید واجب الوجود
۱۰۸	۱- لازمه واجب الوجود کثرت نیست
۱۰۸	۲- برهان تمنع
۱۰۸	۳- اگر دو واجب الوجود باشد
۱۰۹	۴- برهان وحدت کلی عالم
۱۱۰	دلیل واحد بودن
۱۱۲	نفی حدود از ذات خدا در کلام مولا
۱۱۶	اثبت و وجود حق تعالی
۱۱۷	بساطت ذات و نفی ترکیب
۱۱۸	صفات ذات
۱۲۰	رابطه ذات واجب با اوصاف ذاتی در کلام امیرمؤمنان
۱۲۷	علو و مجد خدا ذاتی است

فصل چهارم: توحید صفاتی

۱۳۲	توحید صفاتی از کلام عرشی حضرت علی علیه السلام
۱۳۵	معنای توحید صفاتی
۱۳۶	ادله توحید صفاتی
۱۴۰	تغایر مفهومی صفات
۱۴۱	راه‌های درست «شناخت صفات خدا»
۱۴۱	۱- راه عقل
۱۴۱	۲- مطالعه در آفاق و انفس

- ۱۴۲ ۳- مراجعه به کتاب و سنت صحیح:
- ۱۴۳ ۴- کشف و شهود عرفانی
- ۱۴۳ تشبیه و تعطیل
- ۱۴۴ نظریه تعطیل در لباس جدید
- ۱۴۴ عقیده درست
- ۱۴۵ اقسام صفات خداوند
- ۱۴۵ تقسیم اول: صفات جمال و جلال
- ۱۴۶ تقسیم دوم: صفات ذات و صفات فعل
- ۱۴۶ تقسیم سوم: صفات حقیقی و نسبی
- ۱۴۶ توقیفی بودن اسماء خداوند
- ۱۴۶ بررسی آیه مورد استدلال
- ۱۴۸ جواز نامیدن خداوند به اسامی کمال
- ۱۴۸ فرق بین صفت ذاتی و صفت فعلی
- ۱۴۹ شناخت خدا به صفات و اسماء
- ۱۵۱ توحید صفاتی در اصطلاح فلاسفه و متکلمان
- ۱۵۴ صفات جمال حق تعالی عین ذات خدا و بی نهایت می باشد.
- ۱۵۵ توحید در حیات
- ۱۵۵ معنای حیات بطور مطلق
- ۱۵۶ حیات در موجودات طبیعی
- ۱۵۸ معنای حیات خداوند

- ۱۶۱ توحید در قدرت
- ۱۶۱ قدرت در لغت
- ۱۶۲ قدرت در اصطلاح
- ۱۶۳ قدرت خدا از کلام عرشی مولا علی (ع)
- ۱۶۶ توهم ناسازگاری برخی ظواهر با توحید قدرت:
- ۱۶۷ حضرت علی (ع) در جواب این توهم فرمودند:
- ۱۶۸ قدرت و محال ذاتی
- ۱۶۹ اعتقاد به توحید قدرت
- ۱۷۲ نه تشبیه و نه تعطیل
- ۱۷۵ علم الهی
- ۱۷۵ علم خداوند در نگاه روایات
- ۱۷۷ حضرت علی (ع) درباره علم خداوند فرمود
- ۱۸۱ توحید در علم خداوند از نگاه متکلمان
- ۱۸۲ نظریه یکم
- ۱۸۵ نظریه دوم
- ۱۸۶ نظریه سوم
- ۱۸۷ نظریه چهارم
- ۱۸۸ نظریه پنجم
- ۱۸۸ نظریه ششم
- ۱۸۹ نظریه هفتم
- ۱۹۱ نظریه هشتم
- ۱۹۲ نظریه نهم
- ۱۹۳ علم حصولی و حضوری

- ۱۹۴ اقسام یا مراتب علم الهی
- ۱۹۵ علم خدا به ذات خویش
- ۱۹۵ دلیلی بر علم خدا به ذات خود
- ۱۹۶ علم خداوند به اشیاء قبل از ایجاد آنها
- ۱۹۹ علم خداوند به اشیاء پس از ایجاد آنها
- ۱۹۹ علم ذاتی و علم فعلی
- ۲۰۰ علم الهی و اختیار انسان
- ۲۰۰ علم مطلق و نامحدود خداوند
- ۲۰۲ علم غیب خداوند
- ۲۰۳ علم خداوند به جزئیات
- ۲۰۴ آیا علم خداوند انفعالی است؟
- ۲۰۶ قسم اول: علم فعلی
- ۲۰۶ قسم دوم: علم النفعالی
- ۲۰۷ قسم سوم علم
- ۲۰۷ کمال علم واحاطه
- ۲۱۱ خداوند عالم بتمام اشیاء و ممکنات است
- ۲۱۲ خداوند کل الوجود و تمام حقیقت و هستی است
- ۲۱۲ سمیع و بصیر
- ۲۱۶ مراتب شنود
- ۲۱۹ توحید سمیع و بصیر
- ۲۲۱ توحید در عدل
- ۲۲۱ عدل و حکمت الهی در کلام امام (ع)
- ۲۲۳ براهین عدل و حکمت الهی
- ۲۲۳ برهان وجوب بالذات

۲۲۴	برهان عنایت
۲۲۵	دانایی و بینایی خداوند
۲۲۷	نشانه های عدل و حکمت در جهان طبیعت
۲۲۸	توحید در اراده
۲۲۸	صفت اراده
۲۲۸	حضرت علی (ع) در خصوص اراده فرمود:
۲۳۱	اراده از صفات ذات است یا فعل
۲۳۳	معیار اثبات صفات ثبوتیه در خداوند:
۲۳۵	اراده در انظار
۲۳۶	شیخ الرئیس می فرماید:
۲۳۶	صدر المتألهین می گوید:
۲۳۷	حاجی سبزواری می فرماید:
۲۳۷	خواجه طوسی در رساله علم می فرماید:
۲۳۷	معیار در تشخیص ذات و صفت فعل
۲۳۸	مرحوم صدوق نیز فرموده است
۲۴۲	تبیین اراده به عنوان صفت فعل
۲۴۴	توحید افعالی
۲۴۶	فرق بین اوصاف ذاتی و فعلی
۲۴۶	فرق اول
۲۴۷	فرق دوم
۲۴۸	فرق سوم
۲۵۱	فرق چهارم
۲۵۳	توحید عملی
۲۵۶	نتیجه و عذر تفصیر

مقدمه

نخست سپاس بی قیاس معبودی را سزااست که جام « آلت » در عالم « ذر » به دست نوع بشر نهاد و از او عهد « بلی » ستاند سپس بی قرعه بهترین تصویر خلقت را با قلم وجود در گل آدم به تصویر کشید. از روح خود در او دمید. آفرین گفت و بر این آفرینش بالید. خود را احسن الخالقین نامید و انسان را خلیفه گردانید و بدو گفت : «عَبْدِي اطعني حتى اجعلك مثلي» بنده من پرست مرا تا مثل و مثال من شوی. و اگر عهدی را که در آن عالم به تو سپردم، نیک وفا کنی مرارت فراق عهد آلت را به حلاوت بهشت وصال خود بدل کنم.

خدایا ! پاکترین سلامها و خالصترین درودها را بر خاتم انبیاء محمد مصطفی صلی الله علیه و آله و سلم - و پاره تن او، فاطمه ام اییها علیهما السلام - و اولین مؤمن به او، یار و یاور و پیش مرگ او، وصی و خلیفه بر حق او، مولود کعبه و نخستین شهید محراب، فاتح خیبر، باب مدینه علم، سالار بیان، امیرمؤمنان - علی علیه السلام - و ائمه اطهار علیهم السلام نثار فرما.

اسلام آیین توحید و یکتا پرستی است و در میان تعالیم اسلامی، توحید از جایگاه بلندی برخوردار است. قرآن به مثابه منشور جاوید اسلام در آیات پرشماری به مسأله توحید و ابعاد گوناگون آن پرداخته است. در اهمیت توحید همین بس که ایمان به آن، در کنار تصدیق پیامبری حضرت محمد (ص) اولین شرط تشرف انسان به آئین حیاتبخش اسلام و ورود به آستانه سعادت و رستگاری است. خداوند را به یکتائی شناختن و تنها او را پرستیدن، نه تنها در قلمرو عقاید اسلامی، که در دیگر حوزه های تعالیم اسلامی، مانند اخلاق و احکام (تربیتی) نقش اساسی دارد؛

شالوده نظام اخلاقی اسلام بر اصل توحید استوار است و بسیاری از احکام و آداب دینی، از روح توحیدی اسلام سرچشمه می‌گیرد. توحید حیات آدمی را چه در ساحت اندیشه و اعتقاد، و چه در حوزه کردار و عمل دگرگون می‌سازد و به آن رنگ و بوی خاصی می‌بخشد.

تفاوت انسان موحد و مشرک به قدری عمیق و گسترده است که به هیچ وجه نمی‌توان آن را نادیده انگاشت. کوتاه سخن آنکه، توحید ریشه درخت اسلام و دیگر تعالیم اعتقادی، اخلاقی و عملی شاخ برگ و میوه‌های آن‌اند.

اگر اعجاز قرآن را حاصل جمع دو جنبه: محدودیت ظرفیت کلمات و «عمق محتوی و وسعت معانی با ابعاد نامتناهی» بدانیم بی‌شک کلام امیرالمؤمنین علی علیه السلام مقام نخست را پس از کلام وحی بخود اختصاص خواهد داد.

در کلام امام (ع) عمیق‌ترین و گسترده‌ترین مفاهیم حیاتی انسانی در ابعاد وسیعی در قالب‌های محدود لفظی گنجانده شده و معانی نامحدودی در زمینه ناشناخته‌ترین مسائل انسانی با کوتاهترین و کمترین کلمات و الفاظ بیان شده است و با نگاه دیگر کلام امام علی قالب لفظی وجود و شخصیت نامتناهی اوست علم محدود و اندیشه نامتناهی و صفات و کمالات فوق بشری و ابعاد روح بزرگ و منبسط علی علیه السلام وقتی در یک تصویر لفظی و کلامی منعکس شود، بی‌شک عالی‌ترین جلوه اعجاز متجلی خواهد شد.

بالاخص اگر به این نکته نیز توجه کنیم که کلام امام امیرالمؤمنین (ع) در خطبه و رسائل و کلمات قصار در حقیقت تطبیق آیات و مقاصد انسانی است و سخنان علی (ع) چیزی جز گسترش فروغ وحی و تابش نور قرآن بر ایده‌ها و آمالی که در زندگی او جامه عمل می‌پوشد. و روشنگری موضع حوادث تاریخ از نظر وحی و اسلام نیست.

این ویژگی را در ارتباط پیچیده گفتار امام با حوادث ربع اول نخستین قرن تاریخ اسلام باید جستجو کرد آنگاه که امت همزمان با از دست دادن پیامبر گرامیش از مسیر صحیح